

УДК 37(477.54)"1932/1933"

Наталія Олександрівна Свинаренко, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету ім. С.Кузнеця;

Nataliia.Svynarenko@hneu.net

[https://orcid.org/ 0000-0002-8972-0025](https://orcid.org/0000-0002-8972-0025)

Людмила Едуардівна Добрунова, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету ім. С.Кузнеця,

Liudmila.Dobrunova@hneu.net

[https://orcid.org/ 0000-0002-1222-4082](https://orcid.org/0000-0002-1222-4082)

Становище освітян Харківщини в роки Голодомору 1932-1933 рр.: здобутки, труднощі та проблеми (історіографічні та джерелознавчі аспекти)

Метою роботи є аналіз вітчизняної наукової та публіцистичної літератури, присвяченої характеристиці стану освіти в роки Голодомору 1932-1933 р. в Україні (на прикладі Харківської області). Найбільше використовувалися такі методи як історико-порівняльний та герменевтичний.

Результати. Розглянуто процес дослідження стану освіти та ролі освітян у роки голоду 1932-1933 рр. у сучасній вітчизняній публіцистичній літературі. Виявлено, що найгрунтовніші краєзнавчі дослідження з історії стану освіти у роки Голодомору 1932-1933 рр. на Харківщині належать Т.В. Поліщук. Фрагментарні відомості та згадки про умови життя освітян Харківщини 1932-1933 рр. виявлено у краєзнавчих роботах О.Я. Ісаїва, І.Ф. Скотаря, В.В. Стрільця, І.М. Путрі та ін.

Висновки. Найбільшою проблемою у дослідженні становища освітян у 1932-1933 рр. у м.Харкові та на Харківщині є те, що ґрунтовних праць, де б комплексно розглядалися та аналізувалися і здобутки, і проблеми освітян, в історіографічному аспекті, не має. В публіцистичній літературі, в описах картин соціально-економічного життя освітян часто бракує конкретики, факти - подаються розрізнено, деяка інформація потребує додаткового вивчення, пояснення, хоча б тому, що сучасні реалії та стандарти життя того часу надзвичайно різняться. В сучасній науковій та публіцистичній літературі

повідомляється про очевидні здобутки освітян на початок 30-х рр.. ХХ ст. - невпинне зростання рівня грамотності населення, дію закону про обов'язкову середню освіту, збільшення мережі закладів середньої, професійно-технічної та вищої освіти.

Грунтовних робіт, присвячених всебічному висвітленню історіографії вказаного питання, не виявлено. Для опису цілісної картини становища освітян у 1932-1933 рр. у Харкові та на Харківщині потребує подальших досліджень розширення джерельної бази вказаної проблеми; вивчення історичних оцінок різними дослідниками; дослідження біографій видатних освітян та історії вивчення унікальності їх методик навчальної та виховної роботи.

Ключові слова: *публіцистична література, голод 1932-1933 рр., матеріали архівів, Харківська область, історіографія, історіографічні джерела.*

Nataliya Svynarenko, Cand.Sc., Assistant Professor of the Department of Ukrainian Studies and Language Preparation of Foreign Citizens of KhNEU them. S.Kuznets; Nataliia.Svynarenko@hneu.net [https://orcid.org/ 0000-0002-8972-0025](https://orcid.org/0000-0002-8972-0025)

Lyudmila Dobrunova, Cand.Sc., Assistant Professor of the Department of Ukrainian Studies and Language Preparation of Foreign Citizens of KhNEU them. S.Kuznets; Liudmila.Dobrunova@hneu.net [https://orcid.org/ 0000-0002-1222-4082](https://orcid.org/0000-0002-1222-4082)

The situation of educators in the Kharkiv region during the Holodomor of 1932-1933: achievements, difficulties and problems (historiographical and source studies aspects)

*The **aim** of the work is to analyze the domestic scientific and journalistic literature devoted to the characteristics of the state of education during the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine (on the example of Kharkiv region). **Methods** such as historical-comparative and hermeneutic were mostly used*

Results. *The process of studying the state of education and the role of educators during the famine of 1932-1933 in modern domestic journalistic literature is considered. It was found that the most thorough local lore studies on the history of education during the Holodomor of 1932-1933 in the Kharkiv region belong to T.V. Polishtshuk. Fragmentary information and mentions about the living conditions of*

educators of Kharkiv region in 1932-1933 were found in the local lore works of O.Y. Isaiv, I.F. Skotar , W. W. Strilez , I.M Putrya and other.

Conclusions. *The biggest problem in the study of the situation of educators in 1932-1933 in Kharkiv and Kharkiv region is that there is no thorough work, which would comprehensively consider and analyze the achievements and problems of educators, in historiographical terms. In the journalistic literature, descriptions of pictures of socio-economic life of educators often lack specifics, facts - are presented separately, some information needs further study, explanation, at least because modern realities and living standards of that time are extremely different.*

The modern scientific and journalistic literature reports the obvious achievements of educators in the early 30's. Twentieth century. - continuous growth of the level of literacy of the population, the effect of the law on compulsory secondary education, increasing the network of institutions of secondary, vocational and higher education.

No thorough work devoted to comprehensive coverage of the historiography of this issue has been identified. To describe the holistic picture of the situation of educators in 1932-1933 in Kharkiv and Kharkiv region, further research is needed to expand the source base of this problem; study of historical estimates by different researchers; research of biographies of outstanding educators and history of studying the uniqueness of their methods of teaching and educational work.

Key words: *publicist literature, famine of 1932-1933, archive materials, Kharkiv region, historiography, historiographical sources.*

Як історичний процес Голодомор 1932-1933 рр.. у різних аспектах вивчали вітчизняні науковці (Кульчицький, 2008), (Марочко, Мовчан, 2020), (Гогохія, 2010), (Лисенко, 2011), (Слободян, 2013) та публіцисти (Поліщук, 2008: 193), (Скотар, 1993: 74-76), (Путря, 2014: 59), (Ісаїв, 2008). Л.Слободян у одній із своїх наукових праць аналізує ставлення представників радянської влади до освітян, як представників інтелігенції, у 1932-1933 рр. на Україні називає інструментом політики деукраїнізації та стверджує, що в той період відбувалися масові репресії як міського, так і сільського освітянства (Слободян, 2013: 48).

Адже це одна з найтрагічніших сторінок історії нашого народу. Голодування селян у цей час – факт загальновідомий, але ситуація у освіті теж залишала бажати кращого. Щодо пресловутої рівності радянського суспільства, варто зазначити, що високе партійне керівництво надзвичайно турбувалося про певні категорії. Радянські керманічі завжди проголошували, що турбуються про вчителів. А чи так це було насправді? Як висвітлюється ця проблема в сучасній науковій та публіцистичній літературі?

Метою даної роботи є визначення особливостей початкового етапу дослідження вітчизняної наукової та публіцистичної літератури, присвяченої характеристиці ролі освітян в роки голоду 1932-1933 р. в Україні (на прикладі Харкова та Харківської області). Вказана мета реалізується через такі **завдання**: вивчити персональний внесок вітчизняних істориків та публіцистів щодо оцінки здобутків українських освітян за вказаний період в м. Харкові та у Харківській області, охарактеризувати основні напрями їх освітньої та виховної роботи; вивчити основні напрями їх позанавчальної роботи, визначити їх місце у осередках «активістів» у селах; висвітлити проблеми соціально-побутового життя учительства.

В ході дослідження найбільше використовувалися такі **методи** як історико-порівняльний (для пояснення проблем стану освіти на 1932-1933, рівня зарплат різних категорій населення, здобутків освітян та їх участь у громадському русі, соціально-побутового життя учителів вдома та на роботі) та герменевтичний (для аналізу та тлумачення архівних матеріалів).

Історіографічна та джерельна база з указаної проблематики є не дуже значною. Найінформативнішими на даний час є видані збірки архівів державного архіву Харківської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Голодомор у першій столиці, 2006), (Голодомор 1932-1933 рр. у м. Харкові, столиці УССР, 2009), (Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині, 2008), (Чорні жнива, 1997). У збірках архівних документів представлені телефонограми райкомів КП(Б)У партосередкам у сільрадах, доповідні записки уповноважених

по районах, скарги та звернення вчителів щодо їх голодування, постанови президій райвиконкомів Харківської області, досить детальні звіти районних санітарних лікарів про загрозливий санітарно-епідемічний стан району, акти обстеження комісій районних відділів народної освіти, постанови бюро райкомів КП(б)У Харківської області, протоколи засідань сільрад, доповідні записки представників громадських організацій, листи Харківського облвиконкому ЦК КП(б)У про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю та ін. А завдяки матеріалам краєзнавчих нарисів (Ісаїв, 2008), (Путря, 2014), (Скотар, 1993), (Стрілець, 2002) можна розглянути становище освітян у 1932-1933 рр. в м. Харкові і у Харківській області по певним районам, визначити специфіку його розвитку.

Про здобутки освітян України на початок 30-х рр.. ХХ ст.. у вітчизняній історіографії. Джерела повідомляють, що найбільша частка роботи щодо ліквідації неписьменності лягла на плечі українського вчителя, який після робочого дня у школі по кілька годин на тиждень вели групи неписьменних: у 1931-1932 рр. майже повсюди діяв всеобуч, відбувся перехід до обов'язкового середнього навчання (Білоцерківський, 1999: 394). Переважна більшість випускників початкової школи (95%) продовжували навчатися у школах-семирічках, в Україні в 1932 р. діяла єдина структура загальноосвітньої трудової школи: початкова (I-IV класи), неповна середня (V-VII класи), середня (IX-X класи) (Білоцерківський, 1999: 393). Станом на 1932-1933 р. у переважній більшості міські школи були семикласними, а в селах тоді ж діяли переважно або початкові школи (I-IV класи), або семирічки. У тих регіонах, що найдужче потерпали від голоду, вчителям працювати було дуже складно через страхи батьків відпускати дітей до школи, та й навряд чи доведені до відчаю голодом батьки змогли б правильно мотивувати дітей до навчання. Кількість середніх шкіл безперервно зростала, понад 80% дітей навчалися в українських школах (Слободян, 2013: 49). Особливо енергійно розвивалася мережа закладів вищої освіти у 30-х рр.. ХХ ст. На 1933 р. на території Радянської України функціонувало 28 тільки вищих медичних навчальних закладів та 29 середніх

закладів (Товкун, 2016: 12). А найбільшим вузівським центром України був Харків, столиця УСРР до 1934 р. (Білоцерківський, 1999: 394).

У роботі краєзнавця І.Ф. Скотаря, тодішнього викладача Валківського училища механізації сільського господарства, що у Харківській області, є певні відомості про труднощі у роботі закладів місцевої профтехосвіти у 1933 р. Зокрема, І.Ф. Скотар повідомляє, що тодішній директор Ков'язької машинно-тракторної станції І.С. Савченко набрав 70 слухачів на курси трактористів при Валківській автотракторній школі. Автор згадує, що курсантів годували вареним бур'яном, кропивою та вікою, за три місяці навчання від голоду померли 21 слухачі. Ті, хто довчився та закінчив навчання, отримали трактори і почали оранку під озимину (Скотар, 1993: 68-69).

Висвітлення громадської та позанавчальної діяльності. Як відомо, у патріотично-виховних системах тоталітарних держав провідну роль відіграють сама країна та створені нею громадські організації. Крім нести у маси «розумне, добре, вічне», тодішні педагоги мусили проповідувати у позаурочний час догми марксистсько-ленінського вчення, навчатися на спеціальних курсах, виступати з промовами до відповідних тодішніх державних свят: Дня Паризької комуни, Дня Інтернаціоналу, роковин пролетарської революції, 1 Травня та ін. (Гогохія, 2010: 183). У позаурочний час всі педагоги мусили проводити громадську роботу. Деякі джерела повідомляють, що по всіх школах Люботина, невеликого міста, поблизу Харкова, активно діяли осередків юних ленінців, вчителі мусили пристосовувати релігійні свята до нових комуністичних свят через проведення таких масових заходів як, «Вечірка зеленого листя», «День товариша Врожаю», «День червоного яблука», «Свято лампочки Ілліча» (Стрілець, 2002: 300).

Опис учительства у осередках активістів. Українізація давала УСРР шанс мати значну сферу життя, непідвладну і непідконтрольну центру, в цьому і була загроза існування сталінської імперії. І тому вчителю приділялася досить значна роль. Вважалося, що під особливою опікою держави знаходяться такі категорії як червоноармійці, іноземні спеціалісти та вчителі (Чорні жнива, 1997).

Ці категорії населення, по апіорі, не мали голодувати. Але чи такою була тодішня реальність?

До складу сільських активістів з числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (вчителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, курсах). Саме сільські управлінці та активісти вважали конфісковане «куркульське майно» і колгоспні засоби виробництва своєю власністю (Лисенко, 2011: 168). Подвійні стандарти життя українського суспільства того часу: пропагувати колгоспне виробництво, а насправді саме ці люди замість внесення конфіскованого на користь колгоспу, особисто збагачувалися за рахунок родин заможних селян-односібників.

Образ вчительки-активістки, зятої прихильниці сталінської політики, або ж просто відчайдушної кар'єристки теж можна знайти в деяких архівних матеріалах, наприклад, свідчення Коняєвої В.П. (1913 р.н., уродженки хутора Гузівки Валківського району Харківщини) (Столиця відчаю, 2006). Про участь місцевої вчительки у роботі продзагону, який надто активно працював. Коняєва, будучи малолітньою чинила супротив і хутко розв'язувала складені активістами мішки з зерном, розсипаючи пшеницю на землю. Натомість учителька схопила, її (Коняєву) за одяг і відкинула її від мішків, як цуценя. Хоч діти страшенно плакали та кричали, вчителька уваги на них зовсім не звертала.

Аналізуючи описаний вище історичний факт, можна зробити висновок, що у 1932-1933 рр. в нашому суспільстві з'явився прошарок людей, які через певні важелі влади отримували практично нічим не обмежену владу над нещасними селянами та їх нехитрими статками. І цим шансом змінити життя намагалися скористатися і деякі освітяни. Тобто, у педагогічному середовищі (1932-1933 рр) траплялися такі абсолютно безпринципні вчителі, яких і близько не можна було пускати до дітей. Вчителі теж були таким ланцюжком суспільства, і частина з них реалізовувала себе саме в такий недостойний спосіб.

Про проблеми у роботі вчителів. Краєзнавець І.М. Путря у одній із своїх робіт зауважує, що проблема безпритульності знову загострилася на Балаклійщині за часів колективізації сільського господарства та голоду

1932-1933 рр. (Путря, 2014: 49). У цій роботі є відомості, що на 1928 р. у Балаклійському дитбудинку ім. Н.К. Крупської перебувало 34 вихованці і 3 педагогічні працівники.

Опис умов проживання дітей у спеціалізованих закладах наводить гнітюче враження. Зокрема, акт обстеження валківського дитмістечка ім.Яковлева комісією райвідділу народної освіти у грудні 1931 р. так описує тодішні культурно-побутові умови проживання вихованців і умови роботи : шибки у їдальні вибиті, їдять з однієї миски по 10 осіб, подвір'я забруднене, білизну міняють двічі на місяць, замість шафи вихованці всі свої речі ховають під матрацем або під подушками. Дітей купають двічі на місяць, без мила. Кожна дитина має два комплекти простирادل, серед яких одне геть непридатне... (Чорні жнива, 1997).

Про голодування освітян. Харчування – поняття матеріальне, тому, рівень зарплати того часу теж варто враховувати для повної уяви цілісної картини реалій того часу. А рівень харчування залежав безпосередньо від рівня заробітної платні людини, від її посади та місця у тодішньому суспільстві. Відомо, що середньостатистичний робітник отримував зарплату від 50 до 100 карбованців на місяць; учитель, лікар – близько 500; слідчі ЧК, ГПУ, НКВС – близько 600 плюс практично безкоштовний продуктовий набір; зарплата С.Косіора – 6000 карбованців. Є відомості, що районний керівний працівник номенклатурної категорії щомісяця, окрім зарплати, отримував 2 кг крупів, 1 кг макаронів, 2 кг риби, 1 кг цукру, 1кг сиру бринзи, 1кг кондитерських виробів, 0,5 л олії, 2 шматки мила і 250 штук цигарок (Товкун, 2016: 12-13). Вказані норми стосувалися також і членів родин цих відповідальних осіб.

Крім висвітлення соціально-економічного життя місцевого селянства, авторка праці «Чорні жнива» не обійшла увагою і висвітлення щоденних реалій життя тогочасної інтелігенції. Так у документі «Пояснення голови Огульцівського сількому обласному оргбюро Робос щодо скарги вчителя Кучеренка про голодування освітян» від 1 серпня 1932 р. згадується і про затримки заробітної платні, мізерні продовольчі пайки, наявність боргів у кожного з учителів по

100-250 карбованців через дороговизну продуктів харчування на тлі заборгованості у виплаті окладів (Чорні жнива, 1997). Зрозуміло, що за вказаних обставин вчительська спільнота була не більш ситнішою за селян – тодішніх головних виробників матеріальних благ для суспільства. Таким чином, даний приклад є красномовним свідченням того, що голод 1932-1933 рр. був геноцидом не тільки проти селянства, а й проти інтелігенції.

Є також відомості про лист обласного оргбюро Робос та Валківської райпрокуратури з проханням розслідувати справу щодо постачання борошном вчителів с.Огульці, від 28 липня 1932 р. від вчительки Сукачової, що голодувала зі своїми 3-ма дітьми (Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині, 2008). У цьому ж джерелі є й інша подібна інформація. Зокрема, з Постанови президії Валківського райвиконкому про форсування м'ясозаготівель та незадовільне постачання вчителів району (Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині, 2008). Цинічністю та повною бездушністю наповнений зміст доповідної записки Валківського райкому працівників освіти та райвідділу народної освіти до районної КК-РСІ про незадовільний стан харчування вчителів району від березня 1933 р. А вирішенням цього питання стала передача 3 кг макухи вчительці с. Благодатне. По - перше, макуха є додатковим продуктом харчування свійських тварин, але аж ніяк не людей. Це, по-друге, надмізерні обсяги. Подібна інформація показує нам, чому таке нелюдське ставлення влади було до нашого народу. І це при більш поблажливішому ставленні представників радянської влади до інтелігенції, ніж, наприклад, до селянства. І зрозуміло ж, цей факт красномовно свідчить про повну безперспективність та безрезультатність сталінської колгоспної системи, її неспроможність задовільнити елементарні людські потреби.

Висновки. Найбільшою проблемою у дослідженні становища освітян у 1932-1933 рр. у м. Харкові та на Харківщині є те, що ґрунтовних праць, де б комплексно розглядалися та аналізувалися і здобутки, і проблеми освітян, в історіографічному аспекті, не має. В публіцистичній літературі, в описах картин соціально-економічного життя освітян часто бракує конкретики, факти -

подаються розрізнено, деяка інформація потребує додаткового вивчення, пояснення, хоча б тому, що сучасні реалії та стандарти життя того часу надзвичайно різняться.

В сучасній науковій та публіцистичній літературі повідомляється про очевидні здобутки освітян у 1932-1933 рр. на Харківщині - неспинне зростання рівня грамотності населення, дію закону про обов'язкову середню освіту, навчалися переважно українською мовою, навіть у м. Харків. Це було відчутним прогресом, тим більше якщо його порівнювати з рівнем церковно-приходських шкіл, де діти переважної більшості селянської бідноти навчалися тільки у вільний від сільськогосподарських робіт час.

Щодо напрямів освітньої роботи викладачів гуманітарних дисциплін, то джерела зазначають, що вчителі несли в маси догми ленінсько-сталінської ідеології без жодних компромісів, навіть натяку на демократизм, першочерговим завданням тодішніх будівників комунізму були: оспівування досягнень стаханівського руху, героїки перших п'ятирічок, комсомольські та піонерські змагання, прославляння партії та уряду. А тодішні пріоритети виховання, зазначають публіцисти та науковці, зводилися до таких характеристик як підпорядкування особистості її волі колективу, виховання «людини-гвинтика»; особлива роль відводилася трудовому вихованню, і тому його роль вважалася пріоритетною (Скотар, 1993: 69).

Про місце вчителя в осередках активістів, які допомагали продзагонам відбирати у селян продуктові запаси, теж є відомості у деяких історичних джерелах (Лисенко, 2011: 168), (Голодомор 1932-1933 рр. у м. Харкові, столиці УССР, 2009). Мотивація до подібної діяльності у кожного була різна. Однозначним поясненням є те, що подібна категорія людей прагнула отримати владні функції та відчути свою зверхність над беззахисними українськими селянами, які були виставлені злочинцями сталінським режимом перед іншими категоріями населення та обвинувачені в усіх смертних гріхах.

Відверті факти голодування свідчать про інше - в сучасній вітчизняній історіографії достатньо фактів того, що найбільше в 1932-1933рр. страждали

селяни, як наймасовіша категорія виробників сільськогосподарських продуктів. Партійні керманічі завжди популістично проголошували, що турбуються за вчителів (Білоцерківський, 1999: 394). Але в той період голодували і робітники, і інтелігенція, і службовці, студенти та учні. Це підтверджують доповідні записки (Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині, 2008) та ін. роботи (Свинаренко, Добрунова, 2020). Вчителі потерпали від заборгованостей у виплаті зарплати, продуктові пайки отримували вкрай не регулярно.

Перспектива подальших досліджень. Тема означеного дослідження вивчена тільки в деяких напрямках та аспектах. Згадки та фрагментарні відомості про становище освітян у 1932-1933 рр. у м. Харкові та у Харківській області мають місце як в науковій, так і в публіцистичній вітчизняній літературі. Грунтовних робіт, присвячених всебічному висвітленню історіографії вказаного питання, не виявлено. Для опису цілісної картини становища освітян у 1932-1933 рр. у Харкові та на Харківщині потребують подальших досліджень розширення джерельної бази вказаної проблеми; дослідження біографій видатних освітян та історії вивчення унікальності їх методик навчальної та виховної роботи. Також варто продовжувати роботу по створенню нових збірників матеріалів, архівів, свідчень очевидців подій того часу, котрі стосуються вивчення становища освітян Харкова та області на 1932-1933 рр.

Список використаних джерел

1. Білоцерківський В. Я. Історія України. Курс лекцій. Харків: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1999. С.393-394.
2. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр. /Краєзнавство. 2010. №3. С.183-189.
3. Голодомор у першій столиці / Укл. І.В. Шуйський, В.А. Полянецький. Харків : Шанс, 2006. 288 с.
4. Голодомор 1932-1933 рр. у м. Харкові, столиці УРСР / упор. О. С. Гнезділо, Н.В. Лапчинська, І.В. Шуйський та ін. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.
5. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині /Укл. О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.

6. Ісаїв О. Я. Борівщина в роки голодомору (1928-1933). Харків.: Райдер, 2008. С.112.
7. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид : труднощі усвідомлення. Київ: Наш час. 2008. 432 с.
8. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один із факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип.37. 2011. С.166-179.
9. Марочко В.І., Мовчан О.М. 1932-1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.
10. Поліщук Т. «Чорні жнива» та «Столиця відчаю»: з історії створення книг про Голодомор на Харківщині / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2008. Вип.18. С.192-195.
11. Путря І.М. Освіта Балаклійщини : історичні розвідки. Харків : ФОП Бровін, 2014. 294 с.
12. Свиначенко Н.О., Добрунова Л.Е. Історія вивчення медичних аспектів проблем охорони здоров'я людей в 1932-1933рр. на Україні / Гілея. Науковий вісник. 2020. Вип.156. С. 100-103.
13. Скотар І. Ф. Валківська старовина: Історико-краєзнавчий нарис. Харків: РВП «Оригінал», 1993. 80 с.
14. Слободян Л. Голодомор 1932-1933 років як інструмент політики деукраїнізації / Гілея. Науковий вісник. 2013. Вип.74. С.48-51.
15. «Столиця відчаю» : Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. / Упор.: Т. В. Поліщук. Львів: Березіль, 2006. 416 с.
16. Стрілець В. В. Люботин: Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Торсинг, 2002. С.266.
17. Товкун Л.П. Внесок учених-гігієністів у розвиток дієтичного харчування в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) / Молодий вчений. 2016. № 1 (28). Частина 2. Січень. С.12-14.
18. Чорні жнива:Голод 1932-1933 рр.у Валківському та Коломацькому районах Харківщини / Упор. Т. Поліщук. Харків.: Вид-во М. Коця, 1997. 368 с.

References

1. Bilozerkivskiy, W. Y. (1999) Istoriya Ukraini. Kurs lekziy [History of Ukraine. Course of lectures]. Kharkiv. HDPU im. G..S.Skovorodi, 652 p.[in Ukrainian].
2. Gogokhiya, N. (2010) Kultura masovykh svyat ta ukrayinske suspilstvo v 1930-kh rr./ [Culture of mass holidays and Ukrainian society in the 1930s] / Local lore . No 3., pp.183-189 [in Ukrainian].
3. Holodomor u pershiy stolizi [The Holodomor in the first capital] (2006) /Encl. I. W. Shuiskii, W. A. Polianezkii. Kharkiv . Chance, 288 p.[in Ukrainian].
4. Holodomor u m. Harkovi, stolizi USSR [The Holodomor of 1932-1933 mind of Kharkiv] (2009) / Encl. O.S. Gnezdilo, N.V. Lapchynska, I.B. Shuisky. Kharkiv. Original, 319 p .[in Ukrainian].
5. Holodomor na Harkivschtschyni [The Holodomor of 1932-1933 in the Kharkiv region](2008)/Encl. O.S.Gnezdilo, O.S. Kopteva, L.A. Panasenko. Kharkiv. Original, 272 p. [in Ukrainian].
6. Isaiv, O. Y. (2008). Boriwtshina v roki holodomoru (1928-1933 [Borivtshina during the Holodomor (1928-1933)]. Kharkiv . Ryder, 496 p. [in Ukrainian].
7. Kulchytsky, S. V (2008) Holodomor 1932-1933 rr. yak henotsyd : trudnoshchi usvidomlennya [The Holodomor of 1932-1933 as genocide: difficulties of awareness]. Kyiv. Our time. 432 p. [in Ukrainian].
8. Lysenko, O. (2011) Diyalnist silskih aktivistiv yakodin is faktoriv viniknennya selyanskih povstan vesnoyu 1930r. [The activities of rural activists as one of the factors in the emergence of peasant uprisings in the spring of 1930] / History of Ukraine : litties. Vol. 37, pp. 166-179 [in Ukrainian].
9. Marochko, V.I., Movchan, O.M. (2020) Khronika Holodomoru v Ukrayini [Chronicle of the Holodomor in Ukraine]. Kyiv: Clio. 296 p [in Ukrainian].
10. Polishtshuk, T. (2008). «Tshorni shniva» ta «Stoliza vidtshaiu»: s istorii stvorennya knih pro Holodomor na Harkivshyni [«Black Harvests» and «Capital of Despair»: from the history of books about the Holodomor in Kharkiv] / Problems of Ukrainian history facts, judgments, searches: Wip.18, pp.192-195 .[in Ukrainian].

11. Putrya, I. M. (2014). Osvita Balakliyschtschini: istorichni rosvidki [The path of Osvita Balakliyschtsina historical explorations] Kharkiv. FOP Brovin. 294 p. [in Ukrainian].

12. Svyrenko, N.O., Dobrunova, L.E. (2020) Istoriya vyvchennya medychnykh aspektiv problem okhorony zdorov'ya lyudey v 1932-1933rr. na Ukrayini [History of the study of medical aspects of human health problems in 1932-1933. in Ukraine] / Gilea. Scientific Bulletin. No 156., pp. 100-103 [in Ukrainian].

13. Skotar, I.F. (1993). Valkivska starovina: Istoriko-kraiesnavthii naris [Valkivska antiquity: historical and local lore essay]. Kharkiv. Original. 80 p. [in Ukrainian].

14. Slobodyan, L. (2013) Holodomor 1932-1933 rokiv yak instrument polityky de ukrayinizatsiyi / [The Holodomor of 1932-1933 as an instrument of politics of Ukrainization] / Gileya. Scientific Bulletin. No 74., pp.48-51 [in Ukrainian].

15. «Ctolizia vidtshaiu» Holodomor 1932-1933 rr .na Harkivshini vustami othevidziv. [«Capital of Despair»: The Holodomor of 1932-1933 in the Kharkiv region through the eyes of eyewitnesses] (2006) / Emphasis. T. Polishtshuk. Kharkiv. Beresil. 416 p. [in Ukrainian].

16. Strilez, W. W. (2002) Liubotin: istoriko-kraiesnavthiy naris [Lyubotin: Historical and local essay]. Kharkiv. Torsing. 266 p. [in Ukrainian].

17. Tovkun, L.P. (2016) Vnesok uchenykh-hihiyenistiv u rozvytok diyetychnoho kharchuvannya v Ukrayini (20-30-ti roky XX st.) [The contribution of hygienists to the development of dietary nutrition in Ukraine (20-30s of the XX c.)] / Young scientist. No. 1 (28). Part 2 .January, pp.12-14. [in Ukrainian].

18. Tshorni shniva: Holod 1932-1933 rr. u Valkivskomu ta Kolomazkomu raionah Harkivtshini [Black Harvests: Famine of 1932-1933 in Valkiv and Koimatsky districts of Kharkiv region] (1997) / Emphasis. T. Polishtshuk. Kharkiv. Wid-wo M.Kozia. 368 p. [in Ukrainian].